

اثری ارزشمند در تاریخ صفویه؛ نگاهی به کتاب صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست

○ کاظم نجفی

○ صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست

○ رسول جعفریان

برخی نسخ از ویژگی‌های چشمگیر این مجموعه است. این مطالب ضمن کمک به خواننده در درک بهتری از مسائل عصر صفوی، می‌تواند سرآغازی برای تحقیقات بعدی قرار گیرد. به عبارت دیگر این اثر گرچه به هدف ارایه مطالب پراکنده این دوره در منابع مختلف به رشته تحریر در نیامده، حاوی مطالب فراوانی در این باب است. در ذیل نگاهی گذرا و اجمالی بر مطالب این کتاب به صورت فهرست وار آمده است.

تمرکز جلد اول این مجموعه، بیشتر مباحثی در حوزه مسائل دینی عهد صفویه با تکیه بر نقش علماء است. گفتار دولت صفوی و رسمیت مذهب تشیع در ایران به تحلیل روند گسترش تشیع در ایران و پیامدهای آن می‌پردازد. این را اکثر محققان خاطر نشان کرده‌اند که صفویه در راه گسترش تشیع در ایران، از قدرت شمشیر سود جستند، اما مسائل دیگری نیز وجود داشته که روند ترویج تشیع را در ایران شتاب بخشیده است. از جمله نکات مهم این گفتار، توجه آن به این مسئله و ارایه نکات قابل توجهی در مورد آن است که تا به حال مورد توجه قرار نگرفته‌اند. حمله مغول و اوضاع ایجاد شده در ایران باعث از بین رفتن مرکزیت علمی ایران به عنوان محلی برای تلمذ و تدریس علوم اسلامی شد. (در قرن دوم تا قبل از حمله مغول نیشابور مهمترین مرکز علمی جهان اسلام بوده است) به واقع زمانی که دولت صفویه سر بر آورد، مراکز مهم علمی جهان اسلام (خاصه تسنن) در شامات و قلمرو عثمانی قرار داشت. این نکته تا حد زیادی توانسته بود از مخالفت‌های احتمالی با گسترش تشیع در ایران بکاهد. دلیل دیگر بر این مطلب آن است که در این دوره با وجودی که ما از مهاجرت برخی علماء اهل سنت از ایران به مراکز سنی خبر داریم، اما از مهاجرت هیچ فقیه برجسته سنی در منابع خبری ذکر نشده است. (ج ۱ ص ۲۵) نکته دیگر موید این نظر عدم مشاهده قیام

تاریخ دینی - سیاسی صفویه با وجود چاپ متعدد هنوز یکی از کم پژوهیده‌ترین حوزه‌های مهم تاریخ ایران اسلامی است. این مشکل تنها به دلیل توجه کمتر محققان به این حوزه نیست، بلکه تا حد زیادی ناشی از عدم دسترسی و خطی بودن منابع لازم برای این کار و غالباً فقهی این دوره است. آثار و رسائل متعددی در این دوره توسط علماء به رشته تحریر در آمده که از برخی جز نامی، چیز دیگری باقی نمانده است. شمار فراوانی از آثار موجود نیز چندان در معرض استفاده عموم نیست، و چاپ آنها یا به صورت سنگی و یا نایاب است. نکته دیگر که پژوهشگران را به مشکل روبرو نموده، ماهیت این منابع است. به عنوان مثال محقق تاریخ چندان انتظار ندارد اثری حدیثی چون لوامع صاحبقرانیه، روضة المتقین هر دو نوشته محمد تقی مجلسی، مطالب تاریخی در مورد عصر صفویه بیابد. یا همین گونه انتظار نمی‌رود در مورد مشروعیت حکومت صفویه در ذیل شرح حال زید بن علی در کتاب ریاض العلماء بتوان نکاتی را یافت. این مشکل تا حد زیادی در مورد دیگر مسائل تاریخی و دینی این دوره نیز صادق است. بنابراین ضروری است اطلاعات این گونه مذکور در چنین منابعی، خاصه به دلیل نبود یک اثر کتابشناسانه از منابع این دوره برای تحقیقات تاریخی، تا حد امکان به محققان معرفی شود.

بخش مهمی از این کار را حجت الاسلام رسول جعفریان در اثر به چاپ رسیده اخیرشان با عنوان صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست انجام داده‌اند. این کتاب در سه جلد و توسط دفتر همکاری حوزه و دانشگاه به چاپ رسیده است (قم ۱۳۷۹). استفاده گسترده از آثار خطی و نکات و فواید ذکر شده در حاشیه

الاسلام ذکر شده است. با وجودی که این منصب از اهمیت فراوانی در دوره صفویه برخوردار است و فقهائی که این منصب را عهده دار گشته بودند، تمامی از عالمان طراز اول این دوره بوده‌اند، در منابع تاریخی این دوره توضیح دقیقی در مورد ماهیت این منصب ارایه نشده است. بحث از این مقام در بخش مشاغل اداری علماء در دولت صفوی همراه با دیگر مناصب این دوره بیان شده است. منابع فکری و فقه سیاسی شیعه در این دوره آثار فقهی است که برخی از آنها به تازگی به چاپ رسیده‌اند. گرچه برخی از این آثار به صورت چاپ سنگی از مدت‌ها قبل موجود بوده‌اند، اما دشواری استفاده از آنها و کمتر در دسترس بودن این نوشتارها، مانعی جهت تحقیق پژوهشگران در مورد محتوای آنها بوده است. اثر مهم روضه الانوار، نوشته محمد باقر سبزواری از فقیهان این دوره یکی از مهمترین کتابهایی است که بازتاب دهنده ادبیات سیاست‌نامه‌نویسی است، سنتی که از دوره نظام‌الملک شاکله اصلی تفکر سیاسی را تشکیل داده است. آقای جعفریان در نوشتاری، به تفصیل این اثر را مورد بحث قرار داده و نکات متعددی درباره آن بیان کرده‌اند. بحث از رسائل خراجیه که به نحو مستقیم به نحوه تلقی علماء شیعه از ظهور دولت صفویه مرتبط است، از دیگر مباحث این بخش است. ترجمه عهدنامه مالک اشتر، یکی از متون بسیار متداول در عصر صفوی، از دیگر منابع قابل مطالعه برای درک ذهنیت موجود در این دوره است. کتابشناسی آثار موجود از این دست نیز ارایه شده است. بیشتر این متون (شامل ترجمه عهدنامه، شروح آن) هنوز به صورت خطی می‌باشند.

دوره صفویه، یکی از دوره‌های مهم فقه شیعه است، که به کاربرد عملی فقه در حیطه گسترده‌ای توجه بیشتری شد. این مساله لازمه طبیعی تشکیل دولت شیعه صفویه بوده است. نتیجه این روند، نگارش رسائل مختلف در رد یا اثبات نظرات مخالف بود. نماز جمعه یکی از این مسائل بسیار مورد توجه است. ضمن ارایه گزارشی تاریخی از برگزاری نماز جمعه در میان شیعیان، گزارشی از مباحث در گرفته در عصر صفوی در مورد وجوب تعیینی و تخیری نماز جمعه همراه با کتابشناسی آثار نگاشته شده و تصحیح رساله عبدالحی رضوی، این امکان را فراهم می‌کند تا جنبه‌های مختلف این مساله را بتوان درک نمود.

ترجمه بخشی از رساله شکوایه فیض کاشانی نیز به عنوان نمونه‌ای از این ادبیات آورده شده است. فیض یکی از معدود عالمان این دوره و تا حد زیادی متأثر از جریان عرفان‌گرایی این

مذهبی برجسته‌ای برای مقابله با ترویج تشیع است. همچنین راه‌های دیگری چون تخفیف در پرداخت مالیات به عنوان امتیازی که به شیعیان داده شده بود، فی‌نفسه می‌توانست حداقل مشوق عده‌ای برای گرویدن به تشیع باشد. (ج ۱ ص ۳۴) همین مطلب را در مورد نواحی گیلان و تغییر مذهب آن از زیدی به امامیه قابل ذکر است. (ج ۱ ص ۴۳ به بعد)

یکی از مخالفان دولت صفوی، ازبکان بوده‌اند. سوای فضل بن‌روزبهان خنجی که با روی کار آمدن صفویان به دیار ازبکان گریخت، عالمان ازبک به نظر نمی‌رسد آثار قلمی قابل تاملی را در رد بر تشیع نگاشته باشند. این مطلب به نحو مختصری با تکیه بر دیوان چاپ نشده عبید الله خان ازبک و تاریخ راقم سمرقندی مورد بررسی قرار گرفته است. اما ادبیات ردیه‌نویسی، خاصه در مقابل تحرکات فراوان عالمان عثمانی و حجاز به مسئله‌ای مهم در عصر صفوی تبدیل شد. در درجه نخست این حرکت به اهل سنت نظر داشت ولی در ادوار متاخرتر صفویه این حرکت نگاه خود را به حرکت تبشیری مسیحیان معطوف نمود. در مورد نخست در همین نوشتار مطالبی ذکر شده و در مورد مسئله دوم در مجلدی دیگر سخن رفته است. شناخت ادبیات ردیه‌نویسی، سوای آن که نوعی بررسی حیات فکری است، می‌تواند ما را با مسائل و مشکلات مطرح در این دوره آشنا کند. به عنوان مثال از طریق این کتب می‌توانیم به این نکته وقوف یابیم که در عصر صفوی عدم برگزاری نماز جمعه چه بهانه‌ای در دست مخالفان آنها بوده است، یا گروه تبرائیان و برخی آثار فقهاء چه مشکلاتی را پدید آورده بود. این نوشتار ضمن ارایه فهرستی از این گونه کتب به برخی مطالب و عناوین آنها نیز اشاره کرده است. به عنوان مثال از اثر خطی نواقص الروافض (البته متن مختصر آن، ظاهراً در ایران نسخه کامل این اثر موجود نباشد) نوشته میر مخدوم شریفی که یکی از مهمترین متون جدلی این دوره به دلیل دربرداشتن مطالب تاریخی است، ضمن ارایه گزارشی در مورد شرح حال میرمخدوم، مطالبی نقل شده است که حاوی نکات تاریخی نیز هست (ج ۱ ص ۷۶ - ۷۸). از این گونه متون، رساله‌ای با عنوان احکام الدینیه فی تکفیر قلباش، نوشته حسین بن عبدالله شروانی به طور کامل تصحیح و همراه با توضیحاتی آورده شده است.

تمرکز سه مقاله بعدی، نقش علماء در ساختار و اندیشه سیاسی است. ضمن این مباحث به نحو مفصلی نکات مهمی، همراه با تصحیح اسناد متعددی در مورد منصب با اهمیت شیخ

نوادر ملاصالح قزوینی، قصه خوانی در عصر صفوی و مسأله مشکلات حجاج است. توجه به وقف در این دوره موجب پدید آمدن موقوفات متعددی گردیده است. در سه نوشته جداگانه، بررسی‌هایی از مسئله وقف در این دوره ارائه شده است.

جلد سوم این مجموعه نکات دیگری از عرصه دینی این دوره را مورد بررسی قرار می‌دهد. ورود هیات‌های تیشیری و تلاشهای آنها جهت تبلیغ مسیحیت، واکنش علماء را برانگیخت، گفتار اول و دوم این مجلد بررسی در مورد این ادبیات و گزارشی از کشیشی مسلمان شده به نام علی قلی جدید الاسلام و کتاب سیف المومنین وی است (این کتاب به کوشش حجت الاسلام جعفریان جداگانه منتشر شده است). آثار حدیثی و فقهی دوره صفویه انباشته از نکات و فواید تاریخی است. به عنوان مثال کتاب لوامع صاحبقرانی نوشته محمد تقی مجلسی که یکی از شروح فارسی کتاب من لا یحضره الفقیه است، موضوع بررسی گفتار بعدی قرار گرفته و مباحث جالب تاریخی و فرهنگی آن در گفتار پاره‌ای از مسائل دینی - فرهنگی روزگار صفویه در آثار محمد تقی مجلسی (پدر محمد باقر مجلسی، عالم مشهور دوره صفوی) مورد بحث قرار گرفته است.

عبدالحی رضوی از عالمان منتقد در دوره صفویه که کتابی به نام حدیقة الشیعه نگاشته است (این کتاب بعد از چاپ این نوشتار به چاپ رسیده است) ارایه گزارشی از این کتاب گفتار بعدی این مجموعه را تشکیل می‌دهد. ترجمه متون از عربی به فارسی یکی از مهمترین تلاشهای علمی دوره صفویه در نوشتار جنبش ترجمه متون به پارسی و نقش آن در ترویج تشیع در دوره صفوی، همراه با ارایه فهرستی از آثار ترجمه شده و در مواردی معرفی نسخ موجود این آثار کوششی مهم در راه بازشناسی اهمیت فرهنگی عهد صفویه است.

بحث از زوال دولت صفوی و گزارش از تلقی صوفی مشهور این دوره، قطب الدین نیری از این ماجرا همراه با ارایه متن کامل رساله طب الممالک در علل و اسباب سقوط صفویان، که بر اساس تنها نسخه موجود آن به چاپ رسیده است به همراه مکافات نامه منظومی درباره علل سقوط صفویه از مباحث دیگر این مجموعه است. خواندن این مجموعه به همه علاقه‌مندان تاریخ، خاصه عهد صفویه توصیه می‌شود.

عهد که در عاملی‌هایی چون شهید ثانی و شیخ حسین بن عبدالصمد و شیخ بهایی قابل مشاهده است، می‌باشد.

تلاش علماء برای دگرگون کردن امور و پیاده نمودن احکام، منجر به صدور فرمان‌هایی از سوی سلاطین صفوی در منع از مظاهر فسق شده است. این تلاشها در بخش امر به معروف و نهی از منکر در دوره صفوی مورد بحث قرار گرفته است.

شاید گزاره نباشد، اگر بیان شود، تاریخ دینی عصر صفوی را تنها به واسطه وجود اثر سترگ ریاض العلماء، میرزا عبدالله افندی اصفهانی می‌شناسیم. اثر وی که متناسفانه تنها بخشی از کل کتاب است، حاوی نکات ریز و دقیقی از تاریخ دینی عصر صفویه است. گزارش مفصل از شرح حال وی همراه با ارایه گزارشی تفصیلی از رساله منتشر نشده تحفه فیروزه وی یکی از جذاب‌ترین مباحث این کتاب است. دو مقاله آخر جلد نخست، گزارشی کوتاه و مجمل از اهل قلم و نگاه آنان به دولت صفوی است. اندیشه صائب تبریزی و نظرات عبدی بیگ شیرازی، مولف اثر مشهور تکملة الاخبار از تواریخ این دوره، فصول پایانی جلد نخست را تشکیل می‌دهند. در جلد سوم نیز گزارشی از اندیشه‌های علی نقی کمراهی از عالمان عصر صفوی ارائه شده است. این آثار را در حوره اندیشه سیاسی دوره صفویه باید دانست.

جلد دوم مجموعه به بحث از درگیری‌های عملی فقیهان در اصلاح جامعه و برخی تلاشهای آنها می‌پردازد. بررسی درگیری عالمان با جریان تصوف و ارایه گزارشی کاملی از آثار عالمانی چون میرلوحی، محمد طاهر قمی و تلاش آنها برای کاستن از نفوذ صوفیه نخستین بحث جلد دوم است. تصحیح رساله اصول فصول التوضیح و رساله در رد جماعت صوفیان از متون پدید آمده در نتیجه این منازعات بحثهای بعدی کتاب است. همراه با بحث نماز جمعه، حرمت کشیدن تنباکو (جلد سوم، گفتاری در این مورد همراه با تصحیح رساله‌ای از شیخ حر عاملی دارد)، بحث از غنا که مشاجرات تند بین فقیهان پدید آورد، مسائل مورد بحث در این مجلد هستند. گزارش کاملی از این رسائل که خوشبختانه همگی آنها به چاپ رسیده‌اند، ارائه شده است.

توجه به حیات فرهنگی عصر صفوی و تلاش برای ارایه گزارشهایی از آن محور مشترک نوشتارهای بعدی، یعنی حیات فرهنگی و سیاسی ایران در قرن دوازده، اشاراتی در باب کتاب و کتابخانه در دوره صفویه و آگاهی‌های اجتماعی و تاریخی در آثار سید نعمت الله جزائری، اصفهان و ایران در دوره اخیر صفوی در